

חכמי הספרדים במבחן הדין השכל והזמן

שיעורים לבתי מדרש

הקדמה

תכנית השיעורים בחוברת זו פותחת שער אל עולמם של חכמי הספרדים, אל דרכם בלימוד תורה ובפסיקת הלכה ואל אופני התמודדותם ההלכתית עם השתנות העתים. כל הנכנס בשער הזה יגלה את עושרה של המסורת ההלכתית הספרדית-מזרחית, ושל ספרות ההלכה בכלל, שעדיין איננה בת-בית בכל בתי המדרש בישראל. השיעורים נכתבו מתוך התפיסה היהודית המסורתית, שעל פיה עולם ההלכה הוא חלק בלתי נפרד ומרכזי מכלל המסורת היהודית; חשוב להכיר עולם זה, תהיה אשר תהיה הגדרת זהותו היהודית של כל אחד מאתנו.

אין הכוונה כאן לתת תמונה מלאה ומקיפה של ספרות ההלכה, אלא לזמן מפגש ראשוני בלבד: להדגים ולהמחיש את המאפיינים העיקריים של מסורת הפסיקה הספרדית-מזרחית, שניתן לתמצת אותם באמירתו של הרב חיים דוד הלוי "אין גמישות כגמישותה של ההלכה", או בתפיסתו של הרב יוסף משאש, אשר העמיד את פסיקת הלכה על שלושה עמודי הוראה - הדין, השכל וזמן (הדין העולה מתוך המקורות המחייבים של ההלכה; השכל והשיקול ההגיוני בבואו של החכם לפסוק הלכה; והזמן, ההקשר של התקופה והרקע שבהם הפוסק פועל). כבר ממפגש ראשוני זה תצטייר לנו הלכה משתנה ודינמית ועם זאת מעוגנת היטב במקורותיה הקדומים. לצד היכרות עם עולם של ידע יהודי מסורתי רב-משמעות, אנו זוכים להכיר דרך מנהיגותית וחינוכית, המאזנת בין המשכיות לשינוי, בין מסורת לחידוש ובין שיקולים הלכתיים לשיקולים חברתיים.

השיקולים החברתיים וההקשר של התקופה בה אנו חיים הנחו גם אותנו בגיבושה של תכנית זו. כשם שהחכמים הספרדים הביאו בחשבון בעת עיונם ההלכתי את מגמות זמנם וסביבתם, בניסיון לתת להן מענה שימנע פיצולים ופילוגים בקהילה היהודית, כך צרנו אנו חיבור למושגים מן השיח החברתי הביקורתי ולמגמות עכשוויות בחברה הישראלית: יחסי כוחות ומאבק על ההגמוניה, מגמות של הדרה ומגמות של הכלה, שאלות של הכרה וייצוג, מסורת וחילון, שאלות של מעמד האישה ועוד.

סדר השיעורים ותוכנם

שער לימוד תורה – ארבעה שיעורים

"תפילת בית המדרש" הוא שיעור מבוא בעל אופי סדנתי, העוסק בבית המדרש, בלימוד תורה ובלומדי התורה, ובתהליך שעובר כל מי שנכנס לבית המדרש ללמוד תורה. המקורות הנלמדים בשיעור הם אלה: תפילת רבי נחוניה בן הקנה בכניסתו לבית המדרש וביציאתו מבית המדרש - שתי גרסאותיה, בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי, וחלקים מתוך הפרק "תפילת נחוניה בן הקנה" בספר בניין אב לראשון לציון הרב אליהו בקשי דורון. לימוד המקורות מזמן ללומדים

מפגש בינם לבין עצמם ובחינה משותפת של עמדותיהם בשאלות מהו בית מדרש, איך לומדים תורה, איזה סוג לומד היו רוצים להיות ואלו סוגי לומדים היו רוצים לפגוש.

השיעור הבא, "אין התורה נקנית אלא בחבורה", ממשיך את הדיון בסוגי לומדים ובדרכי לימוד התורה. באמצעות לימוד האגדה התלמודית על רבי אלעזר והמכוער (בבלי תענית), לימוד המקור במסכת ברכות שבו מופיעה האמרה "אין התורה נקנית אלא בחבורה" וההתעמקות בפתיחה של הרב יוסף חיים (הבן איש חי) לספרו שו"ת רב פעלים - באמצעות כל אלה מתבררות השאלות: מה משמע "אין התורה נקנית אלא בחבורה"? מהי "חבורה"? מהי חשיבותה של חבורה ללימוד תורה? מי הלומדים בחבורה?

השיעור "להעלות השמועה לפי ההלכה" עוסק בשאלות איך לומדים תורה ולשם מה, והוא מעמת בין שתי גישות שונות של לימוד – גישת הפלפול והגישה המתמצית באמירה "אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא" ("להעלות שמועה לפי ההלכה"). פלפול תורה לעומת ריבוץ תורה בסיפור התלמודי על רבי חנינא ורבי חייא, דבריו של הרב עובדיה יוסף על הסכנות שבפלפול ועל הדרך הנכונה לפסוק הלכה, בהקדמתו לשו"ת יביע אומר, ומקורות נוספים – כל אלה הם הבסיס לבירור ההבדלים בין שתי הגישות (פלפול תורה וריבוץ תורה), המשקפות באופן כללי הבדלים בין המסורת האשכנזית למסורת הספרדית-מזרחית.

השיעור "העוסקת בתורה לשמה" מברר את משמעות המושג "תורה לשמה", תוך התמקדות בסוגיית לימוד תורה לנשים. בשיעור זה נלמד מקורות שונים העוסקים במשמעות של תורה לשמה, נלמד את המחלוקת בין בן עזאי לבין רבי אליעזר בשאלה האם חובה או אסור ללמד תורה לבנות, ולבסוף - את דרשת הרב יוסף משאש. דרשה זו מתמודדת עם השאלה דרך סיפורן של שתי נשים, האחת בעיר אלג'יריה והשנייה בעיר תלמסאן, שרצו להקדיש את חייהן ללימוד תורה והצליחו לממש את רצונן. גם נשאל האם עמדת הרב בדרשה מייצגת עמדה עקרונית כוללת על לימוד תורה לנשים, מעבר ליחסו אל שני מקרים ספציפיים ונדירים אלה של נשים שהקדישו את חייהן לתורה.

שער גמישות ההלכה – ששה שיעורים

שער זה נפתח בשיעור מבוא, "גמישות ההלכה", שבו תיבחן סוגיית ההלכה מול תמורות הזמן, והמתח בין נצחיות להשתנות המובנה בסוגיה זו. נפגוש תפיסות שונות של ההלכה על הרצף שבין גמישות לאי-גמישות ונתעמק בתשובתו של הרב חיים דוד הלוי "הצורך בחידושי הלכה לפתרון בעיות שהזמן גרמן" - תשובה שמנסחת את תפיסת רוב-רובם של הפוסקים הספרדים-מזרחים ביחס לגמישותה של ההלכה.

לאחר שיעור המבוא, נתייחס לכמה סוגיות המראות כיצד מתמודדים פוסקים ספרדים עם שאלות הלכתיות בהקשר של השתנות העתים:

השיעור "היחס למחללי שבת - יין שנגע בו מומר" מתמודד עם השאלה ההלכתית של דין יין שנגע בו מומר, וזאת בהקשר הישראלי ובדגש על הציבור המזרחי המסורתי, שרבים בו המחללים שבת.

השיעור "היחס למחללי שבת - צירוף למניין" ממשיך ועוסק בסוגיית צירופם למניין של מחללי שבת. זוהי סוגיה טעונה ומורכבת, שכן בבסיסה נמצאת השאלה: מי כלול בכלל ישראל, מי בפנים ומי בחוץ, ואיך להתייחס למסורתיים בהקשר הזה. על שאלה זו נלמד את תשובת הרב חיים דוד הלוי - נראה כיצד מתמודד הרב בהקשרים הלכתיים עם שיקולים חברתיים של הכלה והימנעות מהוצאה מן הכלל. כמו כן נקשר את התשובה לתופעה סוציולוגית המתרחשת היום בבתי כנסת עדתיים בישראל: ההתחרדות גם במגזר הספרדי המחזקת מגמות של חומרה, בעוד ההלכה הספרדית במקורה משתמשת דווקא בכוח ההיתר.

השיעור "היחס למחללי שבת - עניין הקצבים" עוסק בפסק ההלכה של הרב יוסף משאש בעניין הקצבים מחללי שבתות בפרהסייה בעיר תלמסאן שבאלג'יריה. בפסיקה הזו אנו רואים כיצד חכם ספרדי מתמודד עם המתח שבין שיקולים הלכתיים "טהורים" לבין שיקולים חברתיים של הכלה ושמירה על אחדות הקהילה. אגב כך נפגוש את משל החלבנה של הר"ן (רבנו נסים בן ראובן גירונדי) בדרשה הממשילה את החלבנה לחברה מכילה ופלורליסטית.

לסיכום סוגיות המראות כיצד מתמודדים פוסקים ספרדים עם שאלות הלכתיות בהקשר של השתנות הזמנים נראה כיצד פסק ההלכה בעניין הקצבים מיישם את תפיסתו ההלכתית הכוללת של הרב משאש, העומדת על עקרונות הדין, השכל והזמן.

עד כאן עסקו השיעורים בפסיקת הלכה גמישה ודינמית בהקשר של סוגיות הנוגעות לחילול שבת. שני השיעורים הבאים בוחנים התמודדויות הלכתיות בסוגיות הקשורות לנשים בסביבה חברתית העוברת שינויים מופלגים בכל הקשור למעמדן.

"צניעות בריש גלי" עוסק בסוגיית כיסוי ראש לנשים כמקרה מבחן לסוגיה הכוללת של צניעות נשים במסורת היהודית. בחרנו לעסוק בסוגיה באמצעות השוואה בין פסק ההלכה הנועז של הרב יוסף משאש בעניין כיסוי ראש לנשים בהקשר חברתי של מודרניזציה ו"התמערבות" בקזבלנקה של ראשית המאה ה-20 (שנת תשי"ד), לבין מאמר פמיניסטי עכשווי של טובה הרטמן, המצביע על הצורך בגדרי צניעות שוויוניים לגברים ונשים. בשיעור זה אנו מציעים כלי לשכלול הקריאה וההבנה של שו"ת – כלי של תרשים זרימה הבוחן את הפסיקה ההלכתית כמהלך לוגי של פתרון בעיה, תוך הסתמכות על מקורות קודמים ופירושם, יישוב סתירות בין מקורות שונים וכדומה. אפשר ומומלץ ליישם את הכלי הזה (תרשים הזרימה) בעת קריאתם של שו"תים נוספים. את השיעור "צניעות בריש גלי" אנו ממליצים להעביר בשני מפגשים, בשל אריכותו.

בשיעור "בוחרות ונבחרות" נלמד את הפסיקה של הרב בן ציון חי עוזיאל בסוגיית זכותן של נשים לבחור ולהיבחר למוסדות ציבור. נלמד את הפסיקה על שני חלקיה – זכותן של נשים לבחור, וזכותן של נשים להיבחר, תוך בחינת ההקשר ההיסטורי שבו נכתבה התשובה. נוסף על העקרונות ההלכתיים, נתייחס בעת הלימוד לשיקולים נורמטיביים ותקופתיים ולערכים דמוקרטיים ומוסריים. כל זאת, תוך בחינת הסוגיה הרחבה של היחס בין חוק/הלכה לנורמות של הדרה או הכלה בחברה נתונה.

שער המנהג – שלושה שיעורים

השיעור "אחידות או שמירה על מנהגים?" מציג את השאלה האם עדיף לשמר מסורות מנהג שונות, או שיש ליצור אחידות במנהגים לשאלה זו השלכות פוליטיות, נגיעה בסוגיות של ייצוג ושל הכרה, של כור היתוך לעומת רב-תרבותיות. נבחן את השאלה מנקודת מבט הלכתית, תוך לימוד חלקים מתשובותיהם של הרב משה מלכה והרב עובדיה יוסף וטקסט קצר מתוך דברים של הרב אליהו בקשי דורון. נפגוש עמדות שונות בשאלה זו, שמורכבותה מתבטאת מצד אחד ביחסי מסורת ספרד ומסורת אשכנז ומפגשן בארץ ישראל, ומצד שני - ביחסים ה"פנים-מזרחיים" שבין העדות הספרדיות-מזרחיות על מנהגיהן השונים.

השיעור "החובה לאכול בשר 'חלק' " ממשיך למעשה את הדיון בסוגיה הרחבה של ריבוי לעומת אחידות, והפעם בשאלה ההלכתית של החובה לאכול בשר "חלק". בשיעור נתמקד בשו"ת של הרב עובדיה יוסף בנושא זה ונרחיב את הדיון אל התפיסה הכוללת של הרב עובדיה בדבר "החזרת עטרה ליושנה". תפיסה זו דוגלת ב"כור היתוך הלכתי" ושואפת - מטעמים הלכתיים - להגמוניה הלכתית ספרדית בארץ ישראל. לתפיסה זו מתנגדים כמה מן הרבנים הספרדים עצמם, כגון הרב יוסף משאש, שמדבריו נביא בשיעור.

שער המנהג מסתיים בשיעור "הזכרת השם", העוסק בשאלה כיצד להזכיר את שם ה' - וזאת כחקר מקרה של תופעת הקצנה דתית, ההופכת ל"מובן מאליו" וה"מישרת" אליה גם את המסורתיים, בניגוד למסורתם. נלמד חלקים מתוך שו"תים של הרב משה מלכה והרב שלום משאש, בזיקה ל למושגים "הגמוניה" ו"הגמוניה נגדית" ואגב דיון בשאלת דרכי המפגש הבין-תרבותי שבין אורתודוקסים למסורתיים במדינת ישראל.

ברצוני להודות לקרן אבי חי ולכל ישראל חברים על השותפות לכל אורך הדרך תודתי לאלי ברקת, מנהל "ממזרח שמש", יוזם התכנית ושותף מלא בתהליך הפיתוח והכתיבה, בהנגשה של הטקסטים ההלכתיים לקוראים וללומדים ובחשיבה משותפת על מבנה כל שיעור ושיעור.

תודתי לרב יצחק שוראקי, אשר עבר על כל השיעורים, הגיה את הכתובים וחיווה עליהם את דעתו המלומדת.

ותודתי לשותפים לחשיבה וללימוד ב"ממזרח שמש" - מקום שהיה ועודנו בית לזהותי ולזהותם של רבים ורבות, ושופר לקולה רב-העצמה של המסורת הספרדית-מזרחית שהיא צור מחצבתם.

יפה בניה